Jord, brød og arbejde

Agrare Bevægelser i Italien 1880-1950

Af Thorkild Ørum

Italien er et stort land. Fra nord til syd strækker det sig over 10 breddegrader, mere end 1.000 km, og udviser meget varierede naturbetingelser og klimatiske forskelle mellem bjergene, sletterne og bakkelandet. Det nuværende Italien er en ung nation. Det blev først samlet i én stat i 1870. Forud var gået en lang periode, hvor landet havde været opsplittet i et væld af små stater og fyrstedømmer. Denne brogede historie, hvor forskellige regioner havde udviklet sig uensartet betød i kombination med de vidt forskellige naturbetingelser, at vi ved dannelsen af den nye stat finder en vældig variation i de agrare produktionsformer. Disse former var udgangspunktet for den følgende periodes forandringer indenfor agrarsektoren. Denne periode, fra 1880 til 1950, er lang og ydermere komprimeret med de mest afgørende samfundsmæssige forandringsprocesser i Italiens nyere historie: Opbygningen af den nye stat, etableringen af den kapitalistiske produktionsmåde, den revolutionære periode efter 1. Verdenskrig, der resulterede i fascismens gennembrud, det fascistiske mellemspil, dens fald og endelig opbygningen af den nye stat i efterkrigstidens internationale politiske klima.

Derfor må det følgende blive en forenkling. En præcisering af nogle hovedlinier i udviklingen, og de agrare bevægelsers placering og betydning i denne udvikling. Men det må ikke få os til at glemme, at til syvende og sidst handler dette om mennesker. Mennesker der handler, kæmper, opsamler erfaringer, elsker og dør. For dem betød »Jord, Brød og Arbejde« også blod, sved og tårer. Det er os, der beskriver og analyserer deres historie, men det var dem selv, der skabte og huskede den.

Produktionsformer omkring 1860

Lad os begynde med ganske kort at skitsere de hovedtyper af produktionsformer, vi finder i Italien omkring 1860. Meget groft kan vi dele landet op i tre regioner: Norditalien, Mellemitalien og Syditalien.

I Nord- og Mellemitalien udvikledes fra 1200-1500 tallet en partsfæsteform, mezzadria-formen. I den traditionelle mezzadriaform var jorden udstykket i brug, der var selvstændige driftsenheder, drevet af en storfamilie. Forpagtningen var livslang og ofte over flere generationer. Udgifter ved driften og udbyttet deltes mellem jordejer og bonde, således at hver part traditionelt indskød det halve og fik hver sin halvdel af udbyttet. Driften var intensiv med hovedvægten på en række flerårige trævækster, f.eks. morbær med henblik på silkelarveavl, oliven, vin og frugt, der alle blev dyrket med salg for øje

og desuden var råvarer for en videre forarbejdning. Mellem trævæksterne dyrkedes de daglige subsistensafgrøder, korn, majs og bønner, for såvel bonde som godsejer.

I Syditalien var den dominerende produktionsform latifundiet, den store, ekstensivt drevne landejendom. Godserne var normalt opdelt i små jordlodder, der bortforpagtedes for en enkelt høstcyklus. Der var ikke som i nord tale om selvstændige driftsenheder. I syden er de umiddelbare producenter samlet i agrarlandsbyer. Herfra drager de hver morgen ud for at arbejde i de omliggende marker. I forhold til mezzadria-formen i nord var bondens tilknytning til jorden således løsere i syd.

Kapitalismens indtrængen: Udviklingen i produktionsforholdene 1860-1920

I anden halvdel af 1800-tallet var to fundamentale forandringsprocesser begyndt. Internationalt var der opstået et verdensmarked, der direkte var bestemmende for den lokale landbrugsproduktion. Nationalt var Italien blevet samlet i én stat med ét marked, hvor kapitalistiske produktionsrelationer begyndte at gøre sig gældende også i agrarsektoren. I 1870erne og 80erne blev betingelserne på verdensmarkedet forringet, idet det italienske landbrug var udsat for en stadig voksende konkurrence, især på grund af faldende priser på hvede. En yderligere forværring var toldkrigen 1887 med Frankrig, der lukkede et vigtigt marked for vin, sydfrugter og olivenolie. Etableringen af det nationale marked og opbygningen af moderne infrastrukturer og kommunikationsmidler betød til gengæld et incitament for den progressive, markedsorienterede del af landbruget. Tilpasningen til kravene fra det nationale marked og fra verdensmarkedet forløb forskelligt i de forskellige dele af Italien. Generelt var konsekvensen af kapitalismens indtrængen, at de regionale forskelle blev endnu mere markante og udviklet til egentlige regionale kontraster.

Norditalien

I Norditalien var den traditionelle driftsform mezzadria-formen. Ret tidligt, fra 1700-tallet udvikles der dog i Lombardiet og på Posletten nye driftsformer, hvor lønarbejdet efterhånden vinder indpas.Mest markant bliver dette på Posletten. Dette er ikke nogen tilfældighed, betingelserne for landbrugsproduktion er overordentlig gunstige her. Historisk havde området været et af centrene i Europa. Det indre marked var stort og stærkt ekspanderende, efterhånden som industrialiseringen tog fart. Betydningsfulde europæiske markeder lå ikke langt borte. Områdets infrastrukturer, veje, kanaler og vandløb var veludviklede. Jorden var frugtbar og den flade slette ideel for overrislet landbrug. Dele af området var særlig egnet for afgrøder som ris og for mejeriproduktion, driftsformer der begge krævede en høj grad af specialisering. Hovedtendensen i denne udvikling er en nedbrydning af mezzadria-formen til fordel

for andre kontraktformer, der markerer forskellige stadier i retning af lønarbejde, efterhånden også i form af løsarbejde, altså landarbejdere, jo mere produktionens markedsorientering øges. I første halvdel af det 19. århundrede er denne udvikling af egentlige kapitalistiske storbrug lokaliseret til den øvre del af Posletten omkring Novara og Vercelli, hvor produktionen er baseret på overrisling. I anden halvdel af århundredet ligger udviklingsdynamikken i provinserne Ferrara og Ravenna ved Po-flodens udløb. Her opstår det store kapitalistiske landbrug som følge af meget storstilede tørlægnings- og jordforbedringsarbejder af tidligere uopdyrkede, sumpede arealer. På disse brug, der ejes af forskellige aktieselskaber, introduceres nye industriafgrøder som hamp og sukkerroer.

Mellemitalien

Også i Mellemitalien var den traditionelle driftsform mezzadria-formen. Denne form var som nævnt markedsorienteret i dele af sin produktion, men samtidig var den livslange forpagtning og forpagterens feudallignende afhængighed af godsejeren samt fastfrysningen af kapitalen i en driftsstruktur med godset opdelt i selvstændige brugsenheder træk, der modvirkede en indre, dynamisk udvikling af landbruget i Mellemitalien. Mezzadria-formen var økonomisk en hæmsko for udviklingen, men til gengæld sikrede den politisk og social stabilitet i kraft af de umiddelbare producenters faste tilknytning til jorden.

Fra omkring 1880 rammes også mezzadria-landbruget i Mellemitalien af landbrugskrisen. Først de faldende kornpriser, og senere toldkrigen med Frankrig, der lukkede for eksporten af vin og olivenolie, var et alvorligt problem for godsejerne. På den anden side var det voksende indre marked i den nye stat og den stigende integration i verdensmarkedet et incitament til og en mulighed for at øge produktionen gennem nye, intensive dyrkningsmetoder og markedsafgrøder på basis af kapitalistiske produktionsrelationer. Udviklingen gik da rent faktisk også i denne retning, men i en form, der var radikalt forskellig fra det »klassiske« kapitalistiske storbrug med landarbejdere, der udvikledes på Posletten, idet moderniseringen af landbruget og introduceringen af kapitalistiske produktionsrelationer i Mellemitalien skete indenfor mezzadria-formens rammer. To forhold var bestemmende for denne udviklingsretning. Ideologisk var godsejerne helt bevidste om mezzadria-formens betydning for den politiske og sociale stabilitet. Mezzadria-formen var tilsyneladende en sikring af roen på landet, så man undgik de klassekampe og accelererende modsætninger, der i denne periode blev stadig tydeligere indenfor agrarsektoren i andre dele af Italien. Men vigtigere end disse politiske overvejelser var nok de økonomiske betragtninger, der pegede i samme retning. I mezzadria-landbruget var bundet store mængder kapital, da godserne jo var opdelt i enkellte brug med selvstændige produktionsanlæg. En reorganisering med henblik på stordrift ville følgelig kræve meget store kapitalinvesteringer.

Iøvrigt var det usikkert, om store driftsenheder overhovedet var rentable, idet jordbund og topografi (bakke- og bjergland med et tyndt, stenet jordlag) gjorde anvendelsen af mekaniske hjælpemidler vanskelig. Desuden var dele af produktionen, især træafgrøderne, intensiv og stillede krav om en højt kvalificeret, omhyggelig arbejdskraft, krav der vanskeligt kunne forenes med stordrift og løsarbejdere. Der er således ganske gode grunde til, at kapitalismens indtrængen skete indenfor rammerne af de eksisterende produktionsforhold, således at kapitalismeudviklingen antog en særegen form.

I driften sker der en overgang til nye industriafgrøder som tobak og sukkerroer, samt en udvidelse af kvægholdet baseret på foderafgrøder. Senere introduceres kunstgødning og maskiner. Disse materielle forandringer var ledsaget af fundamentale ændringer af de sociale relationer mellem forpagteren og godsejeren. Forholdet mellem dem bliver mere upersonligt. De moderne driftsmetoder betyder, at den traditionelle opsynsmands funktioner forandres. Han bliver nu i højere grad en slags arbejdsleder eller direktør, der er ansvarlig for den rationelle og tekniske drift. Forpagterens traditionelle selvstændighed med hensyn til den daglige drift forsvinder. Han bliver nu i langt højere grad en fastansat arbejder, der udfører det daglige arbejde under opsynsmandens vejledning og kontrol. Endnu mere alvorlig bliver dog forpagterens økonomiske stilling. De store investeringer til gødning, foder, maskiner osv, den ny drift kræver, betyder en voksende gældsbyrde for forpagteren. En anden alvorlig konsekvens af den nye driftsform er, at den voksende produktivitet betyder at driftsenhederne, hvis størrelse var bestemt af familiens reproduktionsgrundlag, kunne formindskes, idet der også samtidig skete en nedbrydning af den traditionelle, paterliniære, udvidede storfamilie. Denne nedbrydning af storfamilien, der havde omfattet op til 20-30 medlemmer, betød at store forandringer i familiens arbejdsdeling og produktionsformåen, hvorved flere traditionelle bibeskæftigelser, som f.eks. hjemmeindustri, forsvandt, således at familien nu blev mere involveret i en markedsøkonomi. Indførelsen af nye afgrøder og teknikker gav godsejeren mulighed for at ændre kontraktbetingelserne for disse nye driftsformer, der ikke var omfattet af den traditionelle mezzadria-kontrakt. Dette førte overalt til en skærpelse af kontraktbetingelserne. Samtidig ser vi også en fremvækst af nye forpagtningsformer, stadig med udbyttedeling, men korttidskontrakter uden fast tilknytning til et brug. Endelig udvikles i særlige områder, de frugtbare Chiana og Arno floddale, der var særlig gunstige for de nye industriafgrøder, et egentlig kapitalistisk landbrug baseret på landarbejdere.

Syditalien

Mens agrarsektoren i Nord- og Mellemitalien i den behandlede periode udviser en dynamisk udvikling, efterhånden som kapitalismen trænger ind, er det slående træk ved udviklingen i Syditalien i samme periode en blokering af udviklingen, der gør det berettiget at tale om en »refeudalisering« af produk-

tionsrelationerne i syd. Som nævnt blev latifundiet drevet med forskellige former for korttids forpagtningskontrakter, der mere eller mindre løst knyttede den umiddelbare producent til jorden. Reaktionen på landbrugskrisen og de ændrede markedsbetingelser blev ikke en forøgelse af arbejdskraftens produktivitet gennem en udvikling af produktivkræfter og produktionsrelationer som i nord. I syd vælger jordejerne at kompensere for det faldende udbytte ved at skærpe kontraktbetingelserne, men uden iøvrigt at ændre på driften. Denne skærpelse betød større risici og en faldende andel af udbyttet for den umiddelbare producent, samtidig med at jordejeren hverken løber nogen risiko eller investerer i produktionen. Naturbetingelserne i syd var medvirkende til at udviklingen tog denne form. Syditalien var på flere måder et marginalområde. Landbrugsdriften er usikker som følge af de klimatiske betingelser samtidig med at jorden generelt er lidet frugtbar og relieffet stærkt kuperet. Kun i særlig gunstige områder finder vi en udvikling i klassisk kapitalistisk retning: På Tavogliere-sletten i Puglia samt i de intensivt dyrkede, vulkanske områder på Siciliens østkyst og omkring Napoli vokser antallet af egentlige landarbejdere, samtidig med at produktionen specialiseres og mekaniseres.

Agrare bevægelser i Italien 1880-1950

Det siger sig selv, at de forskellige regionale produktionsformer, der blev konsekvensen af kapitalismens indtrængen i agrarsektoren, var af afgørende betydning for de agrare bevægelsers politiske og organisatoriske karakter, deres ideologiske mål og deres kampformer. Denne sammenhæng er imidlertid abstrakt. Ser vi på klassekampens konkrete historiske forløb, bliver det straks tydeligt, at andre, specifikke historiske og lokale forhold også har haft betydning. Dette blot som et lille memento, når vi som nævnt i indledningen må begrænse os til det abstrakte niveau.

Norditalien

I Norditalien var der udviklet store kapitalistiske brug med landarbejdere. Dynamikken i denne udvikling var i sidste halvdel af det 19. århundrede kommet fra de nye kapitalistiske brug, der opstod på de tørlagte arealer i deltazonen. Her blev jorden drevet med en kombination af forpagtere og løsarbejdere, altså egentlige landarbejdere. De gamle brug havde hidtil været drevet med traditionelle langtids forpagtningskontrakter. Men som følge af konkurrencen fra de nye kapitalistiske brug sker der nu også på de gamle brug en overgang til nye produktionsformer. De traditionelle kontraktformer forsvandt, og de tidligere forpagtere proletariseredes til landarbejdere. Denne forandringsproces forløb meget hurtigt, i løbet af 30-40 år. Forandringsprocessen, men især de nye kapitalistiske jordejeres hårde linie, gav stødet til en

omfattende aktivitet blandt landarbejderne fra 1890erne og fremefter. Det er bemærkelsesværdigt, at landarbejderne på relativt få år opbyggede stærke, faglige organisationer, der gennemførte omfattende og vellykkede aktioner. Kulminationen kom efter 1. Verdenskrig, hvor landarbejderne i 1920 fik gennemført en ny overenskomst, der bl.a. gav dem monopol på retten til at anvise arbejde. Denne bevægelses karakteristiske kampform var strejken. Som oftest blev strejkevåbnet brugt med stor kløgt. Aktionerne fandt altid sted i høsttiden, hvor en strejke ville få meget alvorlige konsekvenser for jordejeren. Strejke var også effektivt i forhold til kvægbesætninger, der ikke kunne klare sig ret længe uden foder og vand. Jordejernes modtræk mod strejkerne var først og fremmest at prøve at få arbejdet gennemført ved hjælp af skruebrækkere, der ofte blev indsat under beskyttelse af politi eller militær. De allerfleste voldelige konfrontationer og mord på strejkende skete i disse sammenhænge. Landarbejderbevægelsen var generelt karakteriseret ved flere alvorlige svagheder. For det første var det undtagelsen, at det lykkedes at samle de forskellige politiske opfattelser i en fælles front. De vigtigste skel gik her mellem syndikalisterne og de to hovedfløje indenfor socialistpartiet, reformisterne og maksimalisterne (de revolutionære). Syndikalisternes storhedstid lå før 1. Verdenskrig, mens tiden efter var præget af maksimalisternes dominans, ikke bare indenfor agrarbevægelsen, men også nationalt. En anden svaghed var vanskelighederne med at organisere og formulere faglige mål i en kompleks agrarstruktur. Selvom tyngden udgjordes af landarbejderne, var der stadig et væld af andre arbejdere og selvstændige småbønder. En virkelig slagkraftig agrarbevægelse måtte nødvendigvis finde fællesinteresser hos disse klassefraktioner, eller i hvert fald føre en politik, der ikke skubbede dele af fraktionerne i armene på de store jordejere. Denne meget vanskelige alliancebalancegang var et af bevægelsens alvorligste problemer i tiden efter 1. Verdenskrig. En sejrrig landarbejderbevægelse fik her gennemtrumfet krav, der bragte dem i opposition til såvel de store jordejere som forpagterne og småbønderne. Derved blev der råderum for den spirende fascistiske bevægelse, der med de store jordejeres støtte kunne opbygge en massebasis på landet blandt småbønder og proletariserede forpagtere.

Landarbejderbevægelsens krav og kampmål indeholdt to hovedelementer. For det første en forbedring af de konkrete arbejdsforhold, højere løn, bedre akkorder osv, altså krav der ikke var overskridende. Men der blev også formuleret krav, der var langt mere radikale, nemlig dels kravet om retten til at anvise arbejde og dels kravet om arbejdsgiverens pligt til at ansætte et vist antal arbejdere per arealenhed, selvom der i vintertiden ikke var arbejde til dem. Disse krav greb direkte ind i arbejdsgiverens mest hellige privilegie. For landarbejderne var specielt arbejdsanvisningsretten nøglen til arbejderbevægelsens magt og dens kontrol med jorden. I hele perioden havde der hersket stor arbejdsløshed blandt landarbejderne, ikke bare som følge af sæsonsvingninger, men også fordi der var for stort et udbud af arbejdskraft i forhold til efterspørgslen (bl.a. fordi den industrielle udvikling, der skulle have opsuget over-

skuddet på landet, endnu ikke havde taget rigtig fart). Det store udbud af arbejdskraft gjorde det muligt for jordejeren at udelukke personer der var uønskede, hvad enten dette skyldtes politiske årsager eller simpelthen at vedkommende var en dårligere arbejdskraft. Det store udbud kunne også betyde, at arbejderne konkurrerede indbyrdes om arbejdet, og følgelig kunne trykkes på lønnen. Det var derfor overordentlig vigtigt for arbejdernes organisationer, at de tilkæmpede sig retten til at anvise ledigt arbejde, samt at organisationen anvendte retten til en retfærdig fordeling af arbejdet blandt alle organiserede arbejdsledige. Da arbejdskraftudbuddet var større end efterspørgslen måtte der altså laves et system, der gennem en turnusordning fordelte arbejdet ligeligt blandt alle. Dette krævede atter en relativ høj solidaritet blandt arbejderne. Det monopol, den faglige organisation fik på at anvise arbejde, havde også betydning for bevægelsens muligheder for at organisere landarbejderne. Der havde i hele perioden været flere, politisk bestemte landarbejderorganisationer, bl.a. en katolsk. Andre faglige organisationer tabte nu terræn, fordi mulighederne for at få arbejde var knyttet sammen med organisatorisk tilhørsforhold til en bestemt faglig organisation. Denne organisationstvang var imidlertid et tveægget sværd, idet mange således blev organiserede af opportunistiske årsager, og følgelig var parat til at springe af vognen igen, i det øjeblik en anden magtfuld organisering dukkede op. Dette blev rent faktisk tilfældet, da fascisterne begyndte at organisere landarbejderne.

Mellemitalien

Tilsyneladende var mezzadria-formen i Mellemitalien en sikring af den sociale stabilitet på landet. Men som beskrevet foran havde også mezzadrialandbruget undergået fundamentale forandringer. Disse forandringer var materielt noget langsommere om at slå igennem, men det karakteristiske for mezzadria-bevægelsen er først og fremmest den bevidsthedsmæssige forsinkelse i forhold til landarbejderne i Norditalien. Mens man i nord havde oplevet faglige kampe fra 1880erne, ser vi i Mellemitalien de første tilløb omkring 1910, og først efter 1. Verdenskrig er der tale om egentlige, omfattende faglige kampe blandt mezzadria-forpagterne. Dette er ikke så mærkværdigt. Oprindeligt boede forpagterne isoleret på de enkelte gårde. Familierne var relativt selvforsynende og havde kun sporadiske kontakter til større sociale sammenhænge. Udviklingen betød at forpagterens markedsinvolvering voksede. Denne økonomiske relation blev forstærket af den almindelige udvikling i kommunikationsmidlerne, der knyttede den førhen isolerede forpagter til større sociale sammenhænge og gav mulighed for politiske impulser udefra. Men mest afgørende var nok, at den formindskede familiestørrelse betød, at forpagteren blev afhængig af andres hjælp for at klare høsten. Der opstår nu en gensidig udveksling af arbejdskraft blandt forpagterne. Denne udveksling havde utvivlsomt stor betydning for dannelsen af en kollektiv bevidsthed om egne betingelser. Endelig betød også krigen et vældigt hop i bevidsthed for

forpagterne, der for måske første gang blev konfronteret med industriarbejdere og deres politiske overbevisning. Alt i alt betød disse forhold, at Mellemitalien i 1919 oplevede en meget omfattende, men overvejende spontan og lokal strejkebølge blandt mezzadria-forpagterne. Allerede i 1920 var bevægelsen så omfattende og så godt organiseret, at 500.000 gennemførte en sejrrig strejke.

Mezzadria-bevægelsens krav vedrørte dels forbedrede kontraktbetingelser, bl.a. den traditionelle 50-50 deling af udbyttet, samt bortfald af traditionelle arbejdsydelser, dels, og det var det mest revolutionære, krav om direkte kontrol og indflydelse på driften samt sikkerhed for ansættelsen som forpagter. Forpagteren skulle både bestemme og være sikret mod ophævelse af kontrakten. Disse krav greb som tilsvarende krav hos landarbejderne direkte ind i godsejerens ejendomsret. Mezzadria-forpagterne fik dem gennemført i 1920. Og som i nord blev konsekvensen, at jordejerne gik til modoffensiv. Med fascisterne som instrument blev den socialistiske organisation smadret i tiden 1921-1922.

Det er bemærkelsesværdigt, at mezzadria-forpagterne vælger en kampform, strejken, der også er et potentielt våben mod dem selv. De havde jo ret til halvdelen af udbyttet, og ville således også komme til at bære halvdelen af tabet, hvis man blev nødt til at strejke så længe, at høst eller kvæg gik tabt. Det siger noget, dels om hvor ringe deres betingelser har været, og dels om hvor spændt et politisk klima, der herskede i den umiddelbare efterkrigstid.

Syditalien

På flere afgørende punkter adskiller de agrare bevægelser i syd sig fra bevægelserne i den øvrige del af Italien. Størstedelen af latifundierne blev drevet med forskellige kontraktformer, mens en mindre del også involverede egentlige lønarbejdere. Men ved siden af latifundiet eksisterede også andre brug, såvel mellemstore som helt små brug. Agrarstrukturen var altså yderst kompleks, også fordi én og samme person tit var både forpagter, selvejer og landarbejder. Disse forhold vanskeliggjorde selvsagt opbygningen af en faglig organisering Til gengæld havde det meget tidligt vist sig, at der var en kampvilje tilstede på landet i Syd. Igennem hele det 19. århundrede er der talrige oprør, der alle havde de træk, vi normalt forbinder med »de satans bønder«: spontane, ofte voldelige, men uden tydelig ideologi, program og organisering. Efter 1. Verdenskrig kommer de første mere organiserede aktioner, hvor bevægelsen i en vis udstrækning er ledet af socialistpartiet. Det er karakteristisk, at områder hvor latifundiet med landarbejdere er dominerende stort set er identiske med aktionernes omfang. Samme mønster gentager sig efter fascismens fald, hvor der spontant bryder aktioner ud i hele Syditalien. Aktionerne er først spontane, men bliver hurtigt bragt under kommunistpartiets lederskab. De følgende år bliver aktionerne stadig mere omfattende og breder sig til stadig større dele af Syditalien, kulminerende i 1949. Konsekvensen af de omfattende kampe bliver en jordreform, der de følgende år stort set eksproprierer

alle de store latifundier og udstykker jorden til småbønderne og landarbejderne.

For alle aktioner i Syditalien gælder, at deres form og mål er det samme: besættelse af jord. Der er ingen kampe for højere løn, bedre arbejdsvilkår eller kontraktbetingelser, ingen strejker. Målet er jord, parolerne »Brød og Arbejde« og »Jorden til den, der dyrker den«. Kampmidlet er besættelsen af jord ofte med en symbolsk igangsættelse af dyrkningen. I forhold til bevægelserne i Nord- og Mellemitalien kulminerer bevægelsen i Syd langt senere. Dette er selvfølgelig en konsekvens af den manglende udvikling af syden, der havde fastholdt de umiddelbare producenter i feudallignende afhængighedsforhold til de store godsejere.

Afslutning

Vi har i den korte gennemgang af udviklingen i Italien set, at der er en tydelig sammenhæng mellem produktionsformer og agrare bevægelser og deres kampformer og mål. Man møder undertiden mere eller mindre explicitte forsøg på at vurdere forskellige agrare bevægelser efter en eller anden politisk skala. F.eks. bliver landarbejdere i en kapitalistisk produktionsform ofte fremhævet som finere eller mere rigtig end småbønder og jordløse, der bare besætter en godsejers jord (og undertiden bliver dræbt i denne kamp). Disse opfattelser hænger sammen med et langt større problem, vi ikke kan behandle i denne artikel, nemlig den socialistiske forståelse af klassekampen og de sociale bevægelser på landet, ikke bare i vores del af verden, men først og fremmest i den 3. verden. Af det foregående skulle det gerne have fremgået, at de agrare bevægelser, hvis de endelig skal vurderes, må forstås på baggrund af deres særlige materielle, historiske og lokale betingelser. Sociale bevægelser og konkrete kampe og organiseringer udvikles i en dialektik mellem nogle ydre rammer og nogle opsamlede erfaringer og ønsker hos de mennesker, der bærer bevægelserne. Bevægelserne overskrider nogle bestemte samfundsbetingede rammer og må følgelig forstås og vurderes i forhold til disse rammer. Det centrale er ønsket om og viljen til at kæmpe for et bedre liv.

Litteratur om agrarspørgsmålet i Italien

Aya, Roderic: The missed revolution. Papers on European and Mediterranean Societies no. 3, Universiteit van Amsterdam, 1975.

Blok, Anton: The mafia of a sicilian village 1860-1960. Oxford 1974.

Clark, Martin: Antonio Gramsci and the revolution that failed. New Haven & London 1977.

Corner, Paul: Fascism in Ferrara 1919-1925. Oxford 1975.

Davis, John A. (Ed.): Gramsci and Italýs passive revolution. London 1979.

Hobsbawn, Eric: Primitive rebels. Studies in archaic forms of social movements in the 19 and 20th century. Manchester 1959.

-: Bandits.l London 1969.

MacDonald, J.S.: Agricultural organization, migration and labour militancy in rural Italy, i The economic history review, august 1963.

Schneider, J. & Schneider, P.: Culture and political economy in Western Sicily. New York & London 1976.

Tarrow, Sidney G.: Peasant communism in Southern Italy. New Haven 1967.

Ørum, Thorkil: Segl og fasces. Agrarkapitalisme og fascisme i Ferrara 1870-1922. Akademisk forlag 1981.

-: Fra latifundie til jordreform. En analyse af bøndernes kamp for jord i Calabria 1943-50. Repro-Serie nr. 12, 1980, Institut for kultursociologi.

-: Produktionsformer og bondebevægelser i Italien og Sydspanien, i Marxistisk Antropologi vol 3, nr. 2-3, 1977.

-: Pane e Lavoro Melissa is still waiting. Research Series 1982, no. 1, Institute of Cultural Sociology (forthcoming).

Anmeldelse

Hans-Norbert Lahme: Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871-1900).

Eine Studie zur Entwicklung von Theorie und Praxis in der frühen dänischen Sozialdemokratie gleichzeitig ein Beitrag zur Diskussion der Agrarfrage ind der europäischen Sozialdemokratie vor dem Ersten Weltkrieg. 1982 (disputats).

De følgende to anmeldelser er en let omarbejdet udgave af de to officielle opponentindlæg ved forsvaret af Hans-Norbert Lahmes doktordisputats »Sozialdemokratie und Landarbeiter in Dänemark (1871-1900)« på Odense Universitet den 5. november 1982.

Af Bernt Schiller

Hans-Norbert Lahmes disputats er betydningsfuld af flere grunde. Det er første gang, at en stor del af den danske arbejderbevægelses historie bliver fremstillet på et af hovedsprogene og dermed for et internationalt forum. Disputatsen omfatter en lang og afgørende periode i dansk arbejderbevægelses historie og den behandler et centralt emne, der åbner perspektiver til de fleste andre sider af tidens sociale og politiske historie.

Afhandlingen falder i tre dele. I første del (kap. 2) gives den materielle baggrund, i anden del (kap. 3-4) behandles socialdemokratiets programmatiske udvikling m.h.t. dets jordpolitik, og i den tredie del (kap. 5-7) belyses agitation og organisering blandt landarbejderne samt socialdemokratiets stillingtagen til landbrugspolitiske reformforslag i folketinget.

Denne anmeldelse vil især behandle socialdemokratiets jordprogram og de spørgsmål det rejser.

De første forsøg på at formulere et program går tilbage til den sektion af Første Internationale, der dannedes af Pio i 1871. Her hedder det: Fideikommisser og Lehn overgaar til fri Ejendom under saadanne Bestemmelser, som kan befordre Udviklingen af en bedre stillet Husmandsklasse. Klostre og Legater anvendes til Formaal, som maa anses for tidssvarende og almennyttige« (Socialisten 1. årg. nr. 1, 2.4.72). Den teoretiske baggrund for IAA-sektionens program findes i to artikler, signerede »Tandem« og »En landmand«, fra 1871.

Gimleprogrammet fra 1876, der stort set er en oversættelse af det tyske Gothaprogram, indeholder som et selvstændigt stykke: »Præstegaardsjordene inddrages, og anden til Salg værende Landejendom købes af Staten og bortforpagtes derefter af denne til Husmænd og andre Jordarbejdere«.

I en programrevision 1882 indsattes på ny fideikommisserne, der var faldet ud, og disse skal nu sammen med præstegårdene ikke længere bortforpagtes, men den statsejede jord skal, siges det, drives således, at udbyttet tilfalder de på disse beskæftigede arbejdere.

Ifølge partiprogrammet fra 1888 og det specielle landarbejderprogram af 1890 skulle jorden fra len, fideikommisser og præstegårde bortgives i form af

parceller, som landarbejderne kunne dyrke enten selv eller som andelsvirksomheder. Dette skulle udføres af staten, der også skulle organisere adgang til billig driftskapital. Vurderingen af staten som et mægtigt klasseneutralt instrument, der skulle erobres med stemmesedlen, er ifølge forfatteren et præg fra Ferdinand Lassalle, medens den teoretiske indledning, skrevet af P. Knudsen, er præget af Karl Marx. Modsætningen mellem den marxistiske teori og det politisk-praktiske handlingsprogram markerer det danske socialdemokratis standpunkt som agrarreformistisk. Programmet fra 1890 var gyldigt indtil 1913. Det blev vedtaget mod en radikal opposition.

Forfatteren udgår ikke fra noget præciseret perspektiv eller fra nogen teori. På s. 23, hvor han taler om landbrugets »formelle Subsumtion unter das Kapital«, aner læseren, at han eventuelt har et historisk-materialistisk ståsted. Hvis det er tilfældet, kan det undre, at han ikke i større omfang prøver at relatere de idehistoriske afsnit til en materiel baggrund. Nu forklares partiprogrammerne hovedsagelig udfra idemæssig indvirken fra Lassalle eller Marx eller med ret generelle henvisninger til praktisk-politiske forhold.

Inden jeg kommer ind på hovedtemaet i min anmeldelse, må jeg dog anholde forfatterens måde at præsentere litteratur og kilder på. Dette sker på mindre end to sider. Litteraturen falder, ifølge forfatteren, groft set i tre afdelinger: 1) gammel og forældet litteratur - f.eks. Helms og Nørregaard, 2) interne socialdemokratiske behandlinger - f.eks. Wiinblad og Bertolt, 3) Nyere og »insgesamt...missglückt« litteratur - Grelle. En kommentar til dette kunne være, at den første kategori alligevel ikke er helt ubrugelig for forfatteren og at den tredie hverken er retfærdigt eller fyldestgørende behandlet.

Forfatteren har selv produceret flere interessante forstudier, der sporer socialdemokratiets tidlige internationale forbindelser, og han har også deltaget i en diskussion om Lassalle- eller Marx-indflydelse på det danske socialdemokrati. Dette er ikke samlet op her, hvilket godt kunne være sket. Hvad Henning Grelles bog »Socialdemokratiet i det danske landbrugssamfund 1871 - ca. 1903« fra 1978 angår, er den oprindelig et speciale. Der kan rimeligvis ikke stilles samme krav til omfang og fuldstændighed til et speciale som til en doktorafhandling. Da Grelle behandler samme emne, og er et nyligt udkommet videnskabeligt studie, burde forfatteren have gjort rede for, hvor hans resultater stemmer overens med Grelles tidligere, hvilket de, såvidt jeg kan se, gør langt hen ad vejen - og hvor de ikke gør det. Flere steder mener jeg f.eks., at Grelle, uanset om man er enig med ham eller ikke, fortjener langt bedre end et smæk over fingrene i en note.

Der findes en gruppe moderne litteratur som forfatteren slet ikke har brugt og det er utrykte specialer. Her findes flere, der yder bidrag til forfatterens emne f.eks. Jonna Duch Christensen: Fra radikalisme til socialisme. Den danske arbejderbevægelses udvikling fra ca. 1865-76 med særlig henblik på forholdet mellem venstregrupperne. Kbh. 1975, Jens Møller: Socialdemokratiet og Venstre 1883-1895. Kbh. 1975, Jesper Jarmbæk: Reorganise-

ringen af socialdemokratiet. Socialdemokratisk Forbund 1878-90. Kbh. 1972 for blot at nævne tre, som jeg selv har haft glæde af.

Afhandlingen mangler en klar problemstilling, men angiver som sit formål (s. 12) at undersøge »der Agrarfrage als Problem von Theori und Praxis« samtidig med, at den vil være et bidrag til diskussionen af agrarspørgsmålet i den internationale socialdemokratiske bevægelse. Indirekte bliver læseren efterhånden klar over, at agrarspørgsmålet betyder, hvordan det danske socialdemokrati skulle vinde indpas hos landbefolkningen, dvs. hos de dårligst stillede klasser på landet: jordløse og jordbesiddende husmænd, indsiddere og tyende, der statistisk beskrives i kap. 2.

Agrarspørgsmålet blev betydningsfuldt for de europæiske arbejderpartier, efterhånden som industriproletariatet var ved at blive udtømt som politisk basis og tilhængere og vælgere måtte søges på landet. Det hævdes, at problemet var specielt stort for det danske socialdemokrati, da det kun havde en lille rekrutteringsbasis af håndværkere og industriarbejdere. Det var disse socio-økonomiske grundtræk, der tvang det danske arbejderparti til, inden alle andre partier i Europa, at formulere både et teoretisk program og iværksætte en politisk praksis for at inddrage landarbejder og husmænd i arbejderbevægelsen. Det var således den klare bevidsthed hos de danske socialister om Danmarks karakter af et landbrugsland, der førte til, at de med stolthed kunne pege på, at de havde været først med at formulere, diskutere og iværksætte en jordpolitik[1].

Er denne forklaring tilstrækkelig? Man kunne forvente, at forfatteren nærmere ville komme ind på spørgsmålet, fordi et svar på, hvorfor det danske socialdemokrati var først med at udforme en teori og praksis burde være vigtig for forståelsen af dets agrarpolitik. Men udover henvisning til Danmarks specielle agrare karakter gives ingen forklaring.

Når vi ser på vesteuropæiske lande ca. 1870, et det et fælles træk, at de fleste mennesker boede på landet og levede af jorden. Industriarbejderne var på trods af den begyndende industrialisering et mindretal også i lande som Belgien, Frankrig og Tyskland. Danmark er først senere kommet til at fremstå som et specielt agrarland, som følge af at andre lande var blevet industrialiseret, medens Danmark, på grund af mangel på naturresourcer, bortset fra jord, langt ind i dette århundrede forblev et agrarland.

Hvordan skal man da prøve at forklare dette? Med udgangspunkt i den socio-økonomiske struktur som forfatteren henviser til, kunne man tænke sig en *systematisk sammenligning* med andre lande for at finde ligheder og uligheder i produktionsforhold og politiske forhold, der kunne forklare, hvorfor socialdemokratiet i Danmark blev pionerer m.h.t. at søge at få landarbejderne over på sin side. I et afsnit »Ausblick und historische Perspektiven« s. 163-165, konstaterer forfatteren, at efter det tyske parti på kongressen i Breslau 1895, og senere partierne i Belgien, Frankrig, Italien, Østrig-Ungarn og Rumænien, havde besluttet sig for at afvente den agrare mellemklasses udslettelse, som følge af den kapitalistiske udvikling, fandtes

der to grupper indenfor II Internationale, der gik ind for at vinde landarbejdere og småbønder: på den ene side det agrarreformistiske danske parti og under dets indflydelse det norske og svenske parti, og på den anden side det russiske bolsjevikparti, der søgte at skabe et revolutionært forbund mellem industriens og landets arbejdere. Hvad fik de skandinaviske lande til at gå deres egen vej og søge et klassesamarbejde med samfundets agrare mellemklasse med sigte på reformer, istedet for som det tyske parti at anse dette som nytteløst, eller som det russiske at søge samarbejde med sigte på revolution?

Selvsagt kan jeg ikke give svaret på dette, men jeg mener, at det bl.a. skal søges i den stærke bondeklasse, som er historisk enestående for de skandinaviske lande. Bønderne havde en lang tradition for at bekæmpe »herrerne« og samtidig fastholde grebet både over sine ringere stillede standsbrødre og de sønner og døtre, der ikke kunne opnå selveje, men som var rekrutteringsbasis for landbrugets daglejere og tjenestefolk. »Herrerne« havde som overklasse betragtet aldrig været rigtig på højde med den kontinentale feudaladel. I Danmark måske, men der var sket en bemærkelsesværdig udvikling med bondefrigørelsen i slutningen af det 18. århundrede. I Norge, hvor adelen formelt afskaffedes i 1814, indtog Venstre en rolle som et radikalt småbonde- og *arbejder*parti med nationens selvhævdelse som mærkesag, der fra 1884 dominerede den politiske scene i forhold til socialdemokratiet i den grad, at partiet først efter 1900 opnåede flertal blandt industriarbejderne i byerne.

I Sverige var overklassen stærkere, og bondepartiet havde ikke patent på nationalisme - punchpartiotisme var højborgerlig - men partiet førte an i stemmeretskampen og dominerede over socialdemokraterne indtil udgangen af 1. Verdenskrig.

Her i Danmark var det partiet Venstre, der ledede kampen mod de konservative skanser fra 1870'ernes begyndelse. Hvor svært socialisterne havde ved at hævde sig overfor den radikale fløj af bondepartiet, viser kampen med Bjørnbak i Jylland. Her løb den radikale bondeleder af med de IAA-sektioner, socialisterne søgte at etablere.

Havde de andre europæiske lande en tilsvarende stærk agrar mellemklasse med kontrol over underklasserne på landet og som ledende i den politiske kamp mod de konservative samfundselementer?

Forfatteren benytter sin internationale viden, især om tyske forhold, til at give »ein Beitrag zur Diskussion der Agrarfrage in der europäischen Sozialdemokratie vor dem Ersten Weltkrieg«. En måde at søge at besvare det centrale spørgsmål på kunne være at bruge den internationale viden til *forklaring* i en komparativ undersøgelse. Litteraturen om andre lande kunne bruges til i det mindste at skitsere en forklaringsramme.

Jeg vil kort søge at belyse dette. Forfatteren har et interessant afsnit om Vollmars agrarreformisme i Bayern. Det danske socialdemokratis agrarpolitik betragtedes som forbilledlig af Vollmar, men SPD's kongres i Breslau

1895 afviste agrareformismen og stillede sig på Kautskys deterministiske standpunkt, at bønderne var dømt til at gå under. Findes der noget i den syd- og sydvesttyske samfundsstruktur, der er fælles med den danske? Hans Georg Lehmanns bog oplyser, at Bayern var et typisk bondeland og han anfører følgende statistik:

1893:	403.961 selvstændige
	550.787 familiemedlemmer
	52.409 husmænd
	482.740 tjenestefolk og landarbejdere[2]

Han tilskriver den sociale struktur en udslagsgivende indflydelse på det bayerske socialdemokratis tilblivelse. I Bayern fandtes en betydelig middelklasse, hvis samarbejde socialdemokraterne søgte. Klassemodsætningerne var mindre markante end øst for Elben, hvor landet beherskedes af feudale storgodser[3].

Også det franske parti, POF, fremviser et reformistisk agrarprogram, der minder om det danske, selvom Lehmann mener, at en direkte påvirkning er usandsynlig. Programmet synes at have været en bemærkelsesværdig tilpasning til en social struktur, hvor landarbejder, parcelejere og småbønder udgjorde størstedelen af den franske befolkning[4].

I Østeuropa, f.eks. Rumænien og Ungarn med dets tilbagestående feudale samfundsstruktur, overtog man ganske vist det franske agrarprogram, men ikke som i Frankrig for at sikre bøndernes ejendomsret, men for at lette deres ekspropriation[5].

Jeg vil ikke stå inde for at disse forhold, hentede fra Lehmanns meget kortfattede oversigt, er korrekte. Mit formål er blot at vise, hvordan det internationale materiale kunne bruges til at skitsere en forklaring, der som en foreløbig hypotese kunne have lydt: En stærk agrar middelklasse, der også er politisk mobiliseret, er en både nødvendig og tilstrækkelig betingelse for at et socialistisk byarbejderparti skal udforme en reformistisk agrarpolitik.

Det har givet en idehistorisk interesse at forholde sig til spørgsmålet om, hvorvidt socialdemokratiets programmer fra 1872 og fremefter er lassallansk prægede eller marxistiske, men set i relation til, at forfatteren samtidig er klar over, at programmerne er tilpassede konkrete danske forhold, især i deres praktiske eller dagspolitiske afsnit, er det bemærkelsesværdigt, at han ikke sammenholder dem med Venstres partiprogram og programmatiske skrifter! F.eks. Venstres program af 1872, der også krævede at fideikommisser overgik til fri ejendom. Forholdet til Venstre var den dagspolitiske realitet. Ville man udfordre Venstre hos den dårligere stillede landbefolkning - husmænd, landarbejdere og inderster, gjaldt det om at fremsætte et program, der kunne fremstå som mere attraktivt end Venstres. Allerede Bjørnbak og Jysk Folkeforening viste sig overlegne i IAA-sektionen i 1871/72 og satte sit radikale venstrepræg på Århus' IAA-sektion plus flere jyske organisationer[6].

Konkurrentprogrammet fra den radikale del af Venstre invaderede direkte de nye sektioner[7].

Valget i Præstø amts 3. kreds 1876 (V: 1247, SD: 75 stemmer), hvor socialdemokraterne satsede hårdt for at bryde ind blandt landarbejderne og propaganderede for præstegårdsjordenes ekspropriering, demonstrerer både hvor socialdemokraterne så sine konkurrenter og hvor svært de havde ved at bryde igennem[8]. Først i begyndelsen af 80'erne får bevægelsen vind i sejlene. Der sker en spredning udenfor København, og landagitationen samt alliancen med Venstre genetableres under trykket af Estrups diktatur, og SD får for første gang valgt to repræsentanter til rigsdagen. Samme år, 1885, modstår fagforeningerne en stor lock-out indenfor jernindustrien.

Den rivende udvikling i 80'erne er, som forfatteren siger, baggrunden for, at man antager et nyt program i 1888, der revideres allerede to år senere. Forfatteren kommenterer først den programændring i 1888, der bestod i, at sætningen - »Alle andre Klasser er lige overfor den (Arbejderklassen) kun en reaktionær Masse« - fra Gimleprogrammet (og dermed fra det tyske Gothaprogram) ændredes til: »Alle Partier, som ikke anerkender denne Opgave (Socialdemokratiets at befri Arbejdet) for at være Statens Øjemed er lige overfor Socialdemokratiet en reaktionær Masse«.

Forfatteren ser rigtig nok forandringen ikke som udskiftningen af et Lassalle-standpunkt med et fra Marx, men som en tilpasning til politisk praksis i alliancen med Venstre for at styrte Estrup (s.115).

Når forfatteren analyserer agrarprogrammet og debatten om dette program, der blussede op i 1890, hvor partioppositionen gik til angreb på dette punkt, forsvinder Venstre så at sige igen, og forfatten taber perspektivet. 1888-programmet indeholder, som allerede nævnt, en række punkter (s.118f) om bl.a. hypotek på billige betingelser og andre jordreformistiske punkter, der fremkaldte en skarp kritik fra partioppositionens side. Oppositionens forslag ophævede modsætningen mellem programmets principielle del, der forudsage selvejets forsvinden under kapitalismen, og den dagspolitiske del, der ville forbedre husmændenes og landarbejdernes kår her og nu. Oppositionens modforslag bibeholdt kun de to første punkter om inddragelse af fideikommisser og præstejord samt hedemarker for opdyrkning. Den tilføjede så et tredie punkt om, at statsjorden skulle dyrkes i fællesskab efter socialistiske principper. Derved udsattes dette til efter en socialistisk magtovertagelse. Alle følgende punkter om hypotek etc. foresloges logisk nok slettet. Socialdemokratiet skulle dermed opgive alle forsøg på at sikre sig støtte fra landbrugets mellem- og underklasse gennem løfte om umiddelbare forbedringer. Forfatteren spørger nu, hvordan partiformanden P. Knudsen, der dog var hjemme i den marxistiske litteratur, som han delvis introducerede i Danmark, kunne undgå at se de indbyggede modsætninger i sit og partiledelsens programforslag. »Auf diese Frage lassen sich keine Antworten formulieren, die Quellen schweigen sich in dieser Sachen hartnäckig aus« (s.122f).

Det kan godt ske, at kilderne er tavse med hensyn til direkte udsagn af P. Knudsen, om hvorfor han indtog denne ulogiske holdning, men en indplacering af socialdemokratiet i konkurrencen om husmænd og landarbejdere med Venstre, havde givet en forståelsesramme, der indirekte kunne have givet svaret. Et svar som forfatteren kender, men alligevel, på grund af sin fokusering på den idehistoriske problematik og savnet af en egentlig forståelsesramme, ikke formår at fremføre mere eksplicit eller at uddybe. Nu indskrænker forfatteren sig til lidt længere nede på samme side (s.123) at konstatere, at oppositionens forslag var ude af trit med den praktiske landarbejderpolitik.

Nedkæmpelsen af partioppositionen på kongressen i 1890, slettelsen af udtrykket »reaktionær Masse« og antagelsen af et reformistisk jordprogram hænger nøje sammen med forholdet til Venstre i den fælles kamp, for at nå den politiske magt, som Socialdemokratiet ville bruge til reformer indenfor det bestående samfund[19]. Forfatteren viser, at han godt er klar over eksistensen af denne forklaringsvariabel, men når han foretrækker ikke reelt at bruge den, berøves læseren indsigten i en sammenhæng, der for samtiden var vigtigere end det idehistoriske spørgsmål.

Som alternativ til, eller endnu bedre, som et supplement til en international komparativ forklaringsramme kunne en konsekvent analyse af forholdet til Venstre og indvirkningen fra Venstres programmer og politik have forklaret, om ikke, hvorfor den danske industriarbejderbevægelse først af alle i Europa antog et reformistisk agrarprogram, så dog hvorfor det ikke i praksis kunne tillade sig at følge et program, der dømte den store danske bondeklasse og dets parti Venstre, der førte den demokratiske kamp, til en historisk forudbestemt udslettelse.

Landbrugs- og landarbejderspørgsmålet er centralt for forståelsen af industriarbejderbevægelsens udvikling. Manglen på en eksplicit problemstilling i Hans-Norbert Lahmes disputats medfører, som fremhævet ovenfor, at det danske socialdemokratiske partis - og dermed de skandinaviske partiers - særpræg i forhold til den kontinentale udvikling egentlig ikke søges forklaret. Foruden den ufuldstændige behandling af litteraturen er det den største mangel i afhandlingen, at forholdet til Venstre ikke inddrages som en forklaringsfaktor og en baggrund for Socialdemokratiets ideer og politik.

Når dette er sagt, skal det også gerne fastslås, at afhandlingen har mange fortrin. Dens styrke ligger i det empiriske. Man bliver imponeret over det store materiale, der inddrages. Forfatteren interesserer sig ikke alene for arbejderbevægelsens centrum i København, men prøver også at kortlægge provinsen. De programmatiske tekster analysereres omhyggeligt. Hans-Nobert Lahmes disputats vil derfor være et hovedværk for den, der søger oplysninger om en vigtig fase i det danske Socialdemokratis udvikling.

Noter

1. Se indledningen s.11f samt indledningen til kap. 2, s. 18. Også afslutningen s.373.
2. Hans Georg Lehmann: Die Agrarfrage in der Theorie und Praxis der deutschen und internationalen Sozialdemokrati. Tübingen 1970, s.68f.
3. Lehmann, s.73-76
4. Ibid. s.86-94
5. Ibid. s.77-86
6. Grelle, 1978, s.52f. Lahme, 1982, s.188
7. Bjørnbak og Kruses »adresse« til folketinget, der blev trykt i Socialisten, var næsten identisk med en tidligere af Jysk Folkeforening udarbejdet adresse. Grelle, 1978, s.57.
8. Ibid. s.76-78
9. Se her Jarmbæks præcise analyse i kap. III: Årsager til den organisatoriske tænkning og praksis og IV: En organisatorisk tolkning af eksklusionen af Arbejderens redaktionskommite a.a., s.42-48.